

LIBRI GEDANENSES XXXIV

HELENA DZIENIS

SUPEREKSLIBRISY HERALDYCZNE
GDAŃSZCZAN W XVI–XVIII WIEKU

WGdańsku doby nowożytnej istniały sprzyjające warunki wszechstronnego rozwoju życia kulturowego. Ekonomiczny dobrobyt miasta, rozwijającego się dzięki związkom z Koroną Polską, stworzył warunki do rozkwitu nauki i kultury. W miarę rozwoju ekonomicznego wzrastała potrzeba rzetelnego wyższego wykształcenia. Dyplomami akademickimi legitymowali się burmistrzowie, wyżsi urzędnicy miejscy, duchowni, nauczyciele, lekarze i prawnicy. Szczególną rolę w procesach kulturotwórczych odgrywały biblioteki. Księgozbiory posiadali zarówno rządzący i duchowni, jak i uczeni skupieni wokół Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego założonego w 1558 roku, a nawet zwykli obywatele. Młodzi gdańszczanie kształceni na zagranicznych uniwersytetach, po zakończeniu nauki odbywający nieraz wieloletnie peregrynacje po Europie, przywozili do miasta dzieła sztuki i inne dobra kulturowe, a nade wszystko wzbogacałą myśl intelektualną. Słowo drukowane stawało się w Gdańsku atrybutem kultury mieszczańskiej.

Żywe zainteresowania czytelnicze i kolekcjonerskie widoczne są zwłaszcza od początku XVI do końca XVIII stulecia. Książki liczone w tysiącach woluminów, drukowane na miejscu i sprowadzane z zagranicznych oficyn – wzbogacały życie naukowe i kulturowe mieszkańców Gdańska. Rozwinęło się i pogłębiło kolekcjonowanie książek, powstały zasobne biblioteki prywatne. Książki były starannie dobierane, oprawiane, a z chwilą zgonu właściciela jako cenny spadek pomnażały kolejne księgozbiory stanowiące przedmiot chluby i sławy miasta. Właśnie w licznych bibliotekach prywatnych, mających cechy i walory bibliofilskie, czego wyznacznikiem były ekslibrisy i supereklibrisy oraz artystyczne oprawy, przejawiał się najpełniej kult książki w Gdańsku¹. Niektóre z powstałych wówczas kolekcji liczyły kilkaset, a nawet kilka tysięcy

1 *Książkowe znaki własnościowe XV–XVIII wieku. Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN, Muzeum Zamkowe w Malborku*, oprac. H. Dzienis, Malbork 1998, s. 75–127. Francuski dyplomata Charles Ogier podczas pobytu w Gdańsku w 1636 roku zachwycał się zbiorem książek francuskich Matthäusa Krausego oraz hebrajskimi i arabskimi dziełami oglądanymi u Martina Ruara i Arnolda von Holtena. Podziwiał też księgozbiory Johanna Ernsta Schröera i Johanna Mochingera. Por. K. Ogier, *Dziennik podróży do Polski 1635–1636*, tłum. E. Jędrkiewicz, oprac. W. Czapliński, cz. 1, Gdańsk 1950, s. 19, 297 i 311; cz. 2, Gdańsk 1953, s. 79, 81, 111, 125–127, 191–193, 197 i 207.

książek. Właścicielami ich były nie tylko elity intelektualne i finansowe miasta, ale także mniej zamożni kupcy, rzemieślnicy a nawet wojskowi².

Wiele księgozbiorów gdańskich bibliofilów z XVI–XVIII wieku trafiło do zbiorów Biblioteki Rady Miasta (*Bibliotheca Senatus Gedanensis*). Tradycja wzbogacania miejskiej księżnicy weszła na stałe do miejscowej kultury książki, a ówczesny dynamiczny i wszechstronny rozwój nauki i kultury w Gdańsku znalazł odbicie w zbiorach bibliotecznych, które rosły przez przejmowanie mieszczkańskich księgozbiorów na mocy testamentów, darowizn, a także dzięki zakupom z ofiarowywanych legatów³. Zasobny w rękopisy, inkunabuły i stare druki z tamtej epoki księgozbiór obecnej PAN Biblioteki Gdańskiej, która jest spadkobierczynią i kontynuatorką dawnej Biblioteki Rady Miasta Gdańska, czyni z niej jedną z najważniejszych bibliotek historycznych w Polsce. Należy ona do nielicznych księżnic, która mimo burz dziejowych przetaczających się przez nasz kraj, zachowała ciągłość historyczną sięgającą daty powstania – 1596 roku, zaś zachowany księgozbiór narastał w sposób naturalny w ciągu ponad czterech stuleci⁴.

Wiele książek w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej posiada historyczne oprawy, reprezentujące różne style i epoki – od gotyku po klasycyzm – oraz najrozmaitsze techniki ich zdobienia. Niektóre z nich odznaczają się wybitną wartością artystyczną.

W XVI wieku w oprawach gdańskich dominuje model przyjęty z niemieckiej szkoły introligatorskiej. Okładki wciąż są wykonywane z desek obciążniętych jasną skórą świnią i zdobione wyciskami ślepymi oraz złożonymi za pomocą tłoków, strychulca i często stosowanego radełka. W zwierciadle oprawy umieszczano często herb miasta lub supereklibris właściciela. Na radełkach, którymi wykonywano dekoracyjne bordiury, znajdowały się popiersia królów, cesarzy i przywódców reformacji przeplecione ornamentem roślinnym, na plakietkach zaś występowały najczęściej sceny biblijne. W gdańskich oprawach poza wpływami niemieckim można dopatrzeć się także zależności flamandzkich, co zresztą było częste w kulturze i sztuce miasta. Spotyka się także dekoracje wykorzystujące orientalne motywy plecionkowe i arabeskowe⁵.

² P. Szafran, *Księgozbiory prywatne w siedemnastowiecznym Gdańsku*, „Bibliotekarz Gdański” nr spec. (1975), s. 53–72; K. Podlaszewska, *Książka w środowisku mieszczan gdańskich w XVIII wieku*, „Libri Gedanenses” t. 13/14 (1997), s. 93–107.

³ M. Pelczar, *Biblioteka Gdańska. Zarys dziejów*, „Nauka Polska” t. 10 (1962) z. 4, s. 89–106; Z. Ratajczak, *Kilka uwag o donatorach Biblioteki Rady Miasta Gdańska*, „Libri Gedanenses” t. 4–5 (1973), s. 31–43. Por. S. Schelwig, *O początkach Biblioteki Gdańskiej: List i rozprawa*, tłum. i kom. Z.L. Pszczółkowska, wstęp Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 43–63. Nowe nabytki były zapisywane w pierwszej bibliotecznej księdze inwentarzowej: *Index librorum, qui ex donatione munificentia et liberalitate philomusorum Bibliothecae Magnifici et Amplissimi Senatus Gedanensis inserti sunt*, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Cat. Bibl. 1.

⁴ *Bibliotheca Senatus Gedanensis 1596–1996. Dzieje i zbiory*, red. M. Babnis, Z. Nowak, Gdańsk 1998, s. 10–29. Por. *Kronika Biblioteki Gdańskiej 1596–2016*, red. A. Baliński, A. Frąckowska, M. Otto, Gdańsk 2017.

⁵ E. Ogonowska, *Oprawy zabytkowe i artystyczne XIII–XIX wieku w zbiorach Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk – Historic and Artistic Bindings 13th–19th Century in Collection of Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences*, Gdańsk 1993; też, *Oprawy gdańskie XV–XVIII wieku*, „Libri Gedanenses” t. 15/16 (1998), s. 177–190.

Najczęstszym typem oprawy XVII wieku były miękkie okładziny z jasnego pergaminu, skromnie zdobione wąskim, złożonym obramowaniem, a w zwierciadle oprawy umieszczano złożoną plakietkę, często z herbem właściciela. Zanikają ciężkie okładki z desek obciągniętych skórą. Czasami okładziny wykonywano ze skóry safianowej barwionej na czerwono lub zielono i zdobionej złożonymi tłoczeniami. Styl zdobienia opraw gdańskich tego okresu można określić jako barokowy. Odnotowujemy tu bogactwo i różnorodność motywów dekoracyjnych, wykorzystywanie ornamentyki roślinnej i wstęgowej, stosowanie motywu wachlarza. Często do takich kompozycji były używane tłoki punktowe, tworzące kompozycje przypominające koronki na barwionej skórze⁶.

Oprawy w stylu barokowym przez długi czas dominowały także w XVIII wieku. Dopiero w drugiej połowie tego stulecia spotykamy motywy charakterystyczne dla stylu klasycystycznego. Okładziny wykonywano z różnych gatunków skór, przeważnie barwionych na czerwono lub imitujące marmur. Oprawy zdobiono oszczędnie za pomocą złożonych linii prostych wyznaczających bordiurę z drobnych złożonych tłoków z motywem liści akantu. Złożonymi tłokami zdobiono też grzbiet książki. Na oprawach można nierzadko znaleźć wytłoczone liczne znaki własnościowe⁷. Najefektowniejszymi spośród nich były supereklibrisy.

Supereklibrisy (z łaciny *supra libros* – na księgach) – to znaki proveniencyjne umieszczane na zewnętrznej stronie książki, najczęściej tłoczone na górnej okładzinie, stanowiące element zdobienia introligatorskiego oprawy woluminu i związane nierozzerwalnie z książką. Supereklibrisy najczęściej bywają heraldyczne, z wizerunkiem herbu posiadacza książki jako centrum kompozycji, ujętym w sztafaż, niekiedy rozbudowany, złożony zarówno z tytułów, godności i urzędów używanych i sprawowanych przez właściciela, jak i rzadziej stosowanych elementów wyposażenia heraldycznego, takich jak trzymacze i dewizy oraz sekwencje liter, będących inicjałami imion, nazwiska, miejsca pochodzenia, a także najważniejszych tytułów, godności i urzędów. Rzadziej niż heraldyczne stosowano skromniejsze supereklibrisy napisowe, a niekiedy jedynie literowe. Supereklibrisy heraldyczne zawsze były częścią kompozycji oprawy wykonywanej na zamówienie pierwotnego właściciela książki, stanowiąc pierwsze i najważniejsze ogniwo łańcucha proveniencyjnego woluminu o podstawowym znaczeniu dla księgoznawcy. Supereklibrisy napisowe bywały najczęściej tłoczone na gotowych już oprawach na zlecenie pierwszego lub kolejnego właściciela, często nieposiadającego własnego herbu. Supereklibris wszelkiego rodzaju, tak jak i inne zewnętrzne znaki proveniencyjne, uważany był zawsze za najdoskonalszy i najtrwalszy sposób znakowania książki, niemożliwy do zmiany lub usunięcia bez widocznego i trwałego zniszczenia zewnętrznej strony woluminu, a szczególnie jego oprawy.

Większość gdańskich rodzin patrycjuszowskich i zamożnego mieszczaństwa, należących do elity politycznej, kulturalnej i naukowej miasta, legitymowała się herbami

⁶ Zob. przypis 5.

⁷ *Książkowe znaki własnościowe...* s. 75–127.

nadanymi przez królów Polski, Danii, Szwecji oraz rzymsko-niemieckich cesarzy⁸. Przedstawiciele najwybitniejszych rodów gdańskich nabywali posiadłości ziemskie i wzorowali swój styl życia na obyczajach szlacheckich. Herby, uważane za szczególną wartość podkreślającą wysoką pozycję społeczną, umieszczane były na różnych przedmiotach należących do ich posiadacza – nawet oprawa książki stanowiła dobrą okazję do eksponowania tego dowodu szlachectwa. Posługiwanie się własnym superekslibrisem podnosiło prestiż właściciela woluminu. Czasami stosowano kilka odmian superekslibrisów. Fakt ten można wiązać z rozwojem kariery posiadacza książki albo też ze zmianą gustów artystycznych, co znajdowało odbicie w znaku własnościowym. Właściciele superekslibrisów próbowali przekazać w kompozycjach graficznych informacje o sobie, swoim pochodzeniu, miejscu zamieszkania, jak również o upodobaniach estetycznych, a także przekonaniach religijnych. Szczególną pozycję wśród książkowych znaków własnościowych zajmuje superekslibris donacyjny, stanowiący – podobnie jak wszelkie dedykacje – świadectwo związków kulturowych. Skoro donator zdecydował się na ofiarowanie księgozbioru, chciał mieć pewność należytego docenienia własnej osoby i udokumentowania daru w zbiorach obdarowywanej Biblioteki⁹.

Gdańskie superekslibrisy wyłaczane na oprawach w XVI–XVIII wieku są przeważnie negatywowe (wkłęsłe), nadawały się zatem do wypełnienia złotem, czasami srebrem (ślady złocen i srebrzeń występują nawet na najbardziej szerniałych egzemplarzach). Tłoczenie złotem ułatwiała skóra używana na oprawy: cielęca, owcza, rzadziej kozłowa, specjalnie wyprawiona i barwiona. W tym okresie oprawiano też książki w pergamin, przeważnie biały, rzadziej barwiony, który również nadawał się do złocen. Natomiast wycisk wypukły, pozytywowy, bywał zawsze ślepy i mógł być stosowany na oprawach ze świńskiej skóry, na której z powodu jej porowatości niezbyt dobrze wychodziły tłoczenia złotem.

Spośród wielu woluminów, znajdujących się w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej, a oznaczonych superekslibrisami heraldycznymi, zostały wybrane reprezentatywne egzemplarze druków pochodzące kolekcji trzynastu gdańskich bibliofilów.

Wykaz superekslibrisów został uszeregowany chronologicznie, za punkt wyjścia przyjęto datę urodzenia posiadacza omawianego obiektu. Opis zaczyna się od krótkiego biogramu właściciela, kolejno podany jest autor i tytuł dzieła, na okładce którego znajduje się herbowy znak własnościowy. Następnie przedstawiona jest dekoracja okładki omawianego woluminu, na końcu podane są wymiary superekslibrisu i sygnatura biblioteczna.

⁸ Materiały źródłowe w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej: genealogie i potwierdzenia szlachectwa (sygn. Ms. 599–620, Ms. 806–807, Ms. 999) oraz wydawnictwa ikonograficzne N. Lang, *Wapen-Buch der Obrigkeiten in Dantzic*, Danzig 1694 (sygn. Z. IV 3243) i M. Deisch, *Wappen*, Danzig 1766 (sygn. Z. IV 3248) [Herby rajców Głównego Miasta Gdańska]. Por. M. Gizowski, *Herby patrycjatu gdańskiego*, Gdańsk 2000.

⁹ Z. Ratajczak, *Kilka uwag o donatorach...*, s. 31–43; J.M. Krzemiński, *Gdańsk biblioteką sławny*, „Libri Gedanenses” t. 10 (1975–1992), s. 9–15.

I. SIMON CLÜVER (KLÜVER) (ZM. 1599)

Doktor praw, pełnił funkcje adwokata w sądzie skarbowym. Syn kupca gdańskiego Leonharda (zm. 1581), pochodził z rodziny osiadłej w Gdańsku; jego starszy brat Philipp (1548–1618), a po nim jego syn Daniel (1575–1608) byli zarządcami mennicy gdańskiej. W 1586 roku przeniósł się do Norymbergi, gdzie był radcą i syndykiem miejskim¹⁰. Rodzina pieczętowała się herbem: na tarczy łapa niedźwiedzia, hełm otwarty, w klejnocie pawie pióra pomiędzy trzema chorągiewkami z każdej strony. Simon Clüver posiadał duży księgozbiór, zawierający opracowania z różnych dziedzin wiedzy, z przewagą dzieł prawnych i teologicznych.

1. Gemma F. R.: *Arithmeticae practicae metodus facilis*, Lipsiae 1558

Oprawa: deska obciągnięta białą skórą; tłoczenia ślepe – ramka wykonana z podwójnych linii i bordiura o motywach roślinnych wykonana radełkiem oraz okrągłe stempelki z główkami, w środku zwierciadła okładziny górnej, w prostokątnym obramowaniu z trzech linii wykonanych stryculcem, u góry litery: S K G [Simon Klüver Gedanensis], u dołu data: 1560. Pośrodku w owalnym obramowaniu w wieńcu z liści herb rodowy tłoczony złotem; w otoku napis: SIMON CLVVER GEDANENSIS VTRVSQVE IVRIS DOCTOR (il. 1). Na okładzinie dolnej powtórzone ramki, pośrodku prostokątne plakietki ze sceną biblijną; grzbiet z trzema zwiędzami, między którymi ornament roślinny, na zewnętrznych brzegach okucia po zapinkach.

Wymiary superekslibrisu: 75 × 55 mm

Sygn. Sb 2639 8°

2. Crusius D.: *Electio primorum parentum Adae [sic!] et Evae ex paradiso*, Wittembergae 1562

Oprawa: biały półskórek, karton, wypełnienie – pergamin wtórnie użyty (na stronie przedniej wygładzony); na skórze tłoczenia ślepe – ramka z podwójnych linii wykonanych stryculcem oraz z wykonanych radełkiem pasów o motywach roślinnych i umieszczonymi na nich okrągłymi stempelkami z antykizującymi główkami. U góry wytłoczone litery: S C I V D [Simon Clüver Iuris Utrusque Doctor], niżej w owalnym obramowaniu, w wieńcu z liści, herb rodowy tłoczony złotem, w otoku napis: SIMON CLVVER GEDANENSIS VTRVSQVE IVRIS DOCTOR.

Wymiary superekslibrisu: 75 × 55 mm

Sygn. Qb 10050 8°

II. KONSTANTIN FERBER II (1550–1623)

Był synem burmistrza Konstantina (1520–1588). Pochodził z patrycjuszowskiej rodziny gdańskiej, której wielu przedstawicieli pełniło różne funkcje w najwyż-

¹⁰ D. Weichbrodt, *Patrizier, Bürger und Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14.–18. Jahrhundert*, gesammelt v. D. Weichbrodt geb. v. Tiedemann, Bd. 3, Klausdorf/Schwentine 1990, s. 103.

szych władzach miasta. W latach 1569–1570 studiował w Tybindze i Heidelbergu. W 1586 roku został ławnikiem, w 1596 roku sekretarzem króla polskiego Zygmunta III Wazy¹¹. Posiadał folwark we wsi Rotmanka koło Gdańska. Rodowy herb Ferberów: na tarczy otoczonej labrami trzy głowy dzików, hełm otwarty, w koronie jako klejnot głowa dzika na tle pawich pór. Oprócz supereklibrisu Konstantin Ferber II używał drzeworytowego eklibrisu.

1. Arumaeus D.: *Discursum accademicorum de iuro publico*, Jenae 1621

Oprawa: pergamin niebarwiony na kartonie; pośrodku okładziny górnej i dolnej w owalnym obramowaniu herb rodowy tłoczony złotem (il. 2).

Wymiary: 50 × 43 mm

Sygn. JI 430 8°

III. BARTHOLOMÄUS SCHACHMANN (1559–1614)

Pochodził z patrycjuszowskiej rodziny gdańskiej, był synem ławnika Kaspra (1520–1573). Studiował w Akademii Krakowskiej, w Gdańskim Gimnazjum Akademickim i w Strasburgu w latach 1579–1582 oraz w Bazylei i Sienie w latach 1586–1588. Po ukończeniu studiów podróżował po Europie zwiedzając Niemcy, Francję i Włochy oraz odbył wyprawę do Konstantynopola i na Bliski Wschód – do Ziemi Świętej i Egiptu. Po powrocie do Gdańska w 1592 roku został ławnikiem, w 1594 rajcą, w 1598 pełnił funkcję sędziego. Wybrany burmistrzem 1605 roku. W 1597 roku przekazał książki do nowo utworzonej Biblioteki Rady Miasta. Był bibliofilem i kolekcjonerem dzieł sztuki¹². Posiadał podmiejski dwór letniskowy nad Kanałem Raduni na Oruni. Wywodząca się z Węgier rodzina Schachmannów otrzymała indygenat polski od króla Zygmunta II Augusta w 1552 roku. Używała herbu: na tle obfitych labrów z akantu dwupolowa tarcz herbowa; w polu górnym liść lipy, w dolnym szachownica. U góry hełm otwarty w szlacheckiej koronie, z której jako klejnot występuje $\frac{3}{4}$ postaci mężczyzny ubranego w kraciastą szatę, w jednej ręce trzymającego miecz, a w drugiej liść lipy, na głowie mającego czapkę przewiazaną białą wstążką. Bartholomäus Schachmann używał czterech książkowych znaków własnościowych: dwóch eklibrisów oraz dwóch supereklibrisów.

1. Stephanus H.: *Thesaurus graecae linguae*, Parisiis 1572

Oprawa: biała świńska skóra, karton; tłoczenia ślepe, rolkowe; ornament o motywach roślinnych, na zewnętrznych brzegach ślady nacięć po dwóch wiązaniach; de-

¹¹ Tamże, Bd. 1 (1988), s. 168; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, Teil 2: 1526–1792, Hamburg 1989 (Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e.V. Nr. 63), s. 198.

¹² Zdrenka J.: *Rats- und Gerichtspatriziat...*, Teil 2 (1989), s. 273, *Patrizier, Bürger...*, Bd. 1 (1988), s. 435; H. Dzienis, *Schachmann Bartłomiej*, [w:] *Słownik Biograficzny...*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 150b–151b; Z. Nowak, *Schachmann Bartłomiej*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 35, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 1994, s. 388b–389a.

korację okładzin wykonano techniką ślepych wycisków struchulca, radełek i tłoków i oparto na kompozycji ramowej z naprzemiennymi pasami radełkowań oraz listew z zdobieniami; na radełkowania składają się dwa ornamenty roślinne oraz dwa figuralno-floralne z antykizującymi medalionami popiersiowymi rozdzielonymi arabeską; na grzbiecie siedem więzów.

Na okładzinie górnej i dolnej stempelkowy superekslibris tłoczony złotem; w wieńcu tarcza z herbem rodowym na tle obfitych labrów; w otoku napis: BARTHOL. SCHACHMAN GEDANENSIS (il. 3).

Wymiary superekslibrisu: 56 × 56 mm

Sygn. Cb 1975 2°

2. *Disputationes theologicae...*, per Johannem Jacobum Grynaeum, Genevae 1584

Oprawa: biały pergamin, karton; tłoczenie złotem, podwójna ramka wykonana strychulcem w narożnikach rozetki, na zewnętrznych brzegach ślady nacięć po dwóch wiązaniach. Pośrodku okładziny górnej w wieńcu laurowym, w okręgu, tarcza herbowa z napisem w otoku: BARTHOL. SCHACHMAN GEDANENSIS, nad superekslibrisem litery: V – P, poniżej: F – S. Na dolnej okładzinie powtórzona dekoracja, zamiast superekslibrisu pośrodku plakietka z ornamentem plecionkowym; na grzbiecie zwięzy podkreślone liniami wykonanymi strychulcem, między nimi motyw kwiatowy.

Wymiary superekslibrisu: 58 × 56 mm

Sygn. Ha 12420 8°

IV. JOHANN SPEYMANN (1563–1625)

Pochodził z rodziny patrycjuszowskiej, był synem Hilgera (zm. 1569). Studiował w Akademii Krakowskiej, w Gdańskim Gimnazjum Akademickim i w Królewcu w latach 1579–1584 oraz w Heidelbergu, w Padwie, w Pizie i w Sienie w latach 1587–1591. Podróżował po Europie. Zajmował się handlem zbożem; co najmniej dwukrotnie dopłynął z tym ładunkiem do nękanych głodem Włoch, w tym w 1592 roku. W dowód uznania otrzymał szlachectwo i tytuł „*equus aureatus*” od papieża Klemensa VIII. Po powrocie do Gdańska w 1601 roku został ławnikiem i rajcą, w 1606 sędzią, w 1612 burmistrzem, a w 1618 roku został burgrabią królewskim. Johann Speymann był bibliofilem, kolekcjonerem i mecenasem sztuki¹³. Używał herbu: na tle labrów z akantu tarcza dwudzielna, w polu prawym jeleni wspięty na tylnych nogach, w polu lewym drzewko z dwiema koronami; u góry hełm otwarty, z którego jako klejnot występuje ½ postaci jelenia. Oprócz superekslibrisu Speymann posiadał okazały portretowy ekslibris, którego autorem najprawdopodobniej był augsburski rytownik Lucas Kilian (1579–1637)¹⁴.

¹³ Z.L. Pszczółkowska, *Speymann Jan*, [w:] *Słownik Biograficzny...*, t. 4 (1997), s. 247a–248b; *Patrizier, Bürger...*, Bd. 1 (1988), s. 422; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat...* Teil 2 (1989), s. 307–308.

¹⁴ K. Reychman, *Ex-librisy gdańskie*, Warszawa 1929, s. 80–81.

1. Lipsius J.: *De Amphitheatro liber in quo forme ipse loci expressa et ratio spectandi*, Antverpiae 1598

Oprawa: pergamin niebarwiony na kartonie; tłoczenia złożone, obie okładki z identyczną dekoracją: zwierciadło otoczone bordiurą z podwójnych linii wyciśniętych strychnulcem; w narożnikach kwiatoniki. Pośrodku, na wklejonej czerwonej skórce kozłowej, w owalnej ramie z motywami figuralno-floralnymi, odcisnięty złożony herb rodowy właściciela (il. 4).

Wymiary supereklibrisu: 75 × 58 mm

Sygn. Ce 2799 4°

2. Plantina B.: *Historia de vitis pontificum romanorum*, Venetiis 1562

Oprawa: pergamin niebarwiony na kartonie. Pośrodku, w owalnej ramie z motywami figuralno-floralnymi tłoczony złotem herb rodowy właściciela.

Wymiary supereklibrisu: 73 × 57 mm

Sygn. 4171/81

V. EGGERT VON KEMPEN (1571–1636)

Pochodził z zamożnej rodziny, był synem rajcy gdańskiego Johanna (1530–1580), w 1581 roku został zapisany w księdze uczniów Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, następnie studiował na uniwersytetach w Lejdzie (1593) i w Sienie (1598). Po studiach podróżował po Francji, Anglii i Włoszech. Po powrocie do Gdańska pełnił kolejno funkcję ławnika (1606), rajcy (1608), skarbnika (1615) i burmistrza (1618). W 1616 roku został burgrabią królewskim¹⁵. Był właścicielem dóbr Kłosowo na Wyżynie Gdańskiej oraz administrował kilkoma majątkami na Żuławach Steblewskich. Używany przez niego herb to drzewko w ogrodzeniu, hełm otwarty, w klejnocie między skrzydłami drzewko. Eggert von Kempen posiadał cenny księgozbiór, gromadzony z dużym nakładem środków (jeden rękopis i dziewięć starodruków zachowało się w Bibliotece Gdańskiej); książki oprócz supereklibrisu oznaczał też notą rękopiśmienną. Kolekcjonował także broń.

1. Bodinus J.: *De magorum Daemonomania*, Francofurti 1603

Oprawa: karton obciążony białym pergaminem; tłoczenia złotem, ramka wycięta radełkiem, w narożnikach kwiatoniki, na zewnętrznych brzegach ślady nacięć po dwóch wiązaniach.

Pośrodku zwierciadła, w okrągłej ramie, o motywie arabeskowym, w owalu herb rodowy właściciela; nad klejnotem litery E – V – K [Eggert von Kempen] (il. 5). Dekoracja powtórzona na dolnej okładzinie.

Wymiary supereklibrisu: 73 × 55 mm

Sygn. Gb 8782 8°

¹⁵ *Patrizier, Bürger...*, Bd. 1 (1988), s. 268; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat...* Teil 2 (1989), s. 221.

2. Machiaveli N.: *Discorsi sopra la prima deca di Titio Livio*, Venetia 1540

Oprawa: karton obciągnięty białym pergaminem; tłoczenia złotem, ramka z podwójnych linii wyciśnięta strychulcem, w narożnikach kwiatoniki, na zewnętrznych brzegach ślady nacięć po dwóch wiązaniach; grzbiet bez zdobień z pięcioma związami. Pośrodku zwierciadła przedniej okładki, w okrągłej ramie o motywie arabeskowym, w owalu herb rodowy właściciela, po obu stronach klejnotu herbowego litery EV – K [Eggert von Kempen]. Dekoracja powtórzona na dolnej okładzinie.

Wymiary superekslibrisu: 40 × 32 mm

Sygn. Kb 197 8°

VI. NICOLAUS VON BODECK (1611–1676)

Syn burmistrza Valentina (1578–1635). Po ukończeniu gdańskiego Gimnazjum Akademickiego w latach 1626–1628 uczył się języka polskiego w Raczyniewie koło Chełmna. W latach 1628–1632 przebywał we Francji, Anglii i Holandii. Po powrocie do Gdańska pełnił kolejno funkcje ławnika od 1637 oraz rajcy od 1643 roku. W 1635 roku został członkiem utworzonej przez króla Władysława IV Wazy Komisji Okrętów Morskich, jednakże wkrótce prosił króla o zwolnienie go z tej funkcji nie chcąc m.in. w sprawie portu i żeglugi występować przeciwko interesom miasta. W latach 1655–1661 jako scholarcha dbał o rozwój szkół gdańskich. W 1664 roku został wybrany burmistrzem, dwukrotnie piastował urząd burgrabiego królewskiego w 1661 i 1670 roku¹⁶. Bodeckowie używali następującego herbu: na tle obfitych labrów z akantu czteropolowa tarcza herbowa.; w polu 1 i 4 krzyż, w polu 2 i 3 lew stojący na tylnych łapach.

Nicolaus von Bodeck był kolekcjonerem i bibliofilem, gromadził książki z zakresu teologii, prawa i historii. Powiększył do około 11 tysięcy pozycji odziedziczoną po przodkach bibliotekę. Książki znaczył superekslibrisem i notą rękopiśmienną. Po wygaśnięciu męskiej linii rodu biblioteka została sprzedana na aukcji w 1695 roku¹⁷.

1. *Biblia, das ist die gantze Schrifft Alten und Newen Testaments*, Strassburg 1630

Oprawa: zielono barwiona skóra kozłowa, deska, tłoczenia złotem; na grzbiecie siedem związów, przedziały między nimi ozdobione wzorem roślinnym, brzegi kart złoczone. Dekoracja pokrywa całą powierzchnię, podzieloną podwójnymi liniami na zmniejszające się prostokąty; bordiurę wewnętrzną tworzy fantazyjny łańcuszek z prostokątnych ogniw i z szeregu malutkich kółeczek wyciśnięty tłoczkiem; w narożach motywy koronkowe i kwiatowe; dwie zapinki zdobią motywy roślinne. W centrum zwierciadła koronkowy romb, na którym umieszczono owalny medalion z herbem (il. 6).

Wymiary superekslibrisu: 50 × 42 mm

Sygn. Hd 11401 2°

¹⁶ *Patrizier, Bürger...*, Bd. 1 (1988), s. 69; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat...* Teil 2 (1989), s. 165; Z.L. Pszczółkowska, *Bodeck Mikołaj*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. St. Gierszewski, t. 1: *A–F*, Gdańsk 1992, s. 126b–127b.

¹⁷ P. Szafran, *Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku*, „*Libri Gedanenses*” t. 1 (1968), s. 75.

VII. ELIAS KONSTANTIN SCHRÖDER VON TREWEN (1625–1680)

Uczony, prawnik, był synem browarnika gdańskiego Eliasa (1625–1680). Po ukończeniu Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego studiował prawo i historię w Rostocku, przez rok kontynuował studia w Lejdzie. Podróżował po Francji. Po powrocie do rodzinnego miasta w 1648 roku rozpoczął praktykę adwokacką, jednocześnie zgłębiając wiedzę o prawie Prus Królewskich i Gdańska. W 1656 roku został sekretarzem króla Jana Kazimierza Wazy. Dzięki bogatemu małżeństwu – z Elisabethą, wdową po kupcu toruńskim Samuelu Edwardsie, która wniosła mu w posagu znaczny kapitał i posiadłości ziemskie, m.in. dwór w Sopocie – mógł zająć się pracą naukową. W 1657 roku ukończył najważniejsze dzieło swojego życia: *Jus publicum Dantiscanum*, które dedykował polskiemu królowi. W uznaniu zasług Jan Kazimierz w 1658 roku nadał mu szlachectwo szwedzkie z prawem używania herbu i przydomkiem von Trewen. Schröderowi nie udało się wydać drukiem swego dzieła, chociaż uzyskał królewski przywilej zalecający publikację, bowiem gdańska Rada Miejska zakazała drukowania książki¹⁸.

Elias Konstantin Schröder był bibliofilem, zebrał duży księgozbiór, z którego wiele pozycji zasililo zbiory Biblioteki Miejskiej. Jako superekslibrisu używał dwóch herbów: rodowego Schröderów i nadanego mu von Trewen. Herb Schröderów: Tarcza herbowa otoczona labrami, dzielona po przekątnej z trzema żukami, w klejnocie między jelenimi rogami konar dębu z żołądziami. Herb von Trewen: czteropolowa tarcza herbowa z labrami, w polu 1 i 4 słońce, w polu 2 i 3 krzyż, w klejnocie słońce między skrzydłami, pod herbem dewiza FATO ET VIRTUTO.

1. Thomas Aquinatus, *Opera omnia*, Parisiis 1660.

Oprawa: biała skóra na desce, tłoczenia ślepe i srebrem; grzbiet z pięcioma zwiędzami podkreślonymi liniami. Dekoracja pokrywa całą powierzchnię, podzieloną podwójnymi liniami na zmniejszające się prostokąty; na przemian podwójne linie wykonane strychnicem i pasy wykonane radełkiem o stylizowanych motywach roślinnych, w kolejnym obramowaniu wykonanym radełkiem umieszczone są między dekoracją roślinną główki postaci męskich, przypuszczalnie ojców reformacji. Na okładzinie górnej nad herbem litery: E C V T S D [Elias Constantin von Trewen Schröder Dantiscanus], w prostokątnej ramce o motywach roślinnych herb von Trewen, pod herbem dewiza: *FATO ET VIRTUTO*, poniżej data 1675 (il. 7a). Dekoracja okładziny dolnej taka sama, tylko w zwierciadle oprawy w prostokątnym obramowaniu herb rodziny Schröderów, pod nim powtórzona dewiza: *FATO ET VIRTUTO* (il. 7b).

Wymiary superekslibrisu: 85 × 65 mm (herb von Trewen); 90 × 65 mm (herb Schröderów)

Sygn. Hc 26430 2°

¹⁸ E. Cieślak, *Schröder Eliasz Konstany*, [w:] *Słownik Biograficzny...*, t. 4: R–Ż (1997), s. 176b–177b; St. Salomonowicz, *Schröder Eliasz Konstany*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 36, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 7b–9a; *Patrizier, Bürger...*, Bd. 4 (1992), s. 221.

VIII. ÄGIDIUS STRAUCH (1632–1682)

Pastor i rektor gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, profesor prawa w Wittenberdze, syn Johanna (zm. 1639). Dzięki stypendium elektora saskiego Jana Jerzego I w wieku czternastu lat rozpoczął studia filozofii i teologii w Wittenberdze, które ukończył w 1651 roku, a w 1662 roku otrzymał promocję na doktora teologii. W 1669 roku Rada Miasta Gdańska powołała go na stanowisko rektora Gimnazjum Akademickiego oraz kaznodziei w kościele św. Trójcy¹⁹. Zagorzały zwolennik luteranizmu, w pismach i kazaniach zwalczał katolików i wyznawców kalwinizmu. Za głoszone poglądy w grudniu 1673 roku został odwołany przez Radę Miejską z zajmowanych stanowisk. W jego obronie stanęły gdańskie cechy rzemieślnicze, doprowadzając w konsekwencji do kilkuletnich konfliktów religijno-społecznych w Gdańsku. Zmuszony do emigracji, w 1675 roku opuścił miasto i z Wisłoujścia odplynął do pozostającego pod szwedzkim panowaniem Greifswaldu. Jako sympatyk Szwedów został aresztowany w Kołobrzegu przez elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma i osadzony w twierdzy w Kostrzynie. Po uwolnieniu powrócił do Gdańska w 1678 roku i oddał się studiom teologicznym. Pieczętował się herbem: na tarczy na trzech pagórkach bukiet kwiatów złożony z pięciu róż i czterech ostów; taki sam bukiet został powtórzony w klejnocie. Strauch posiadał duży księgozbiór z przewagą dzieł teologicznych. W 1685 roku książki z jego biblioteki zostały wystawione na aukcji²⁰, dwadzieścia sześć pozycji o treści teologicznej nabyła Biblioteka Rady Miasta. Szczególnie cenna w tym zespole była rękopiśmienna tzw. Biblia św. Brygidy z początku XIV wieku, opatrzona superekslibrisem właściciela²¹. Inna część księgozbioru trafiła do biblioteki kościoła św. Jana w Gdańsku i razem z nią znalazła się w zbiorach obecnej PAN Biblioteki Gdańskiej w 1945 roku.

1. Johann Brentius, *Operum... tomus quartus...*, Tubingae 1580

Oprawa: biała skóra, deska, tłoczenia ślepe; grzbiet z pięcioma więzami, szczątki metalowych klamerek. Identyczną dekorację obu okładek wykonano techniką ślepych wycisków strychnulca, radełek i tłoków w kompozycji ramowej z naprzemiennymi pasami radełkowań o motywach roślinnych oraz listew ze zdobieniami figuralnymi, personifikacjami cnót boskich: FIDES, SPES, CARITAS, pośrodku plakietka z Chrystusem ukrzyżowanym. W górnej partii oprawy, w owalnym wieńcu splecionym z liści, nabity na już wcześniej wykonaną dekorację, herb rodziny Strauchów tłoczony srebrem, obecnie mocno szerniałym (il. 8).

Wymiary superekslibrisu: 30 × 28 mm

Sygn. 4323/82

¹⁹ H. Neymeyer, *Strauch Ägidius*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, hrsg. v. Ch. Krollmann, fortg. v. K. Forstreuter, F. Gause, Marburg 1967, s. 707a–708b; E. Cieślak, *Strauch Idzi*, [w:] *Słownik Biograficzny...*, t. 4: R–Ż (1997), s. 281a–282b; *Patrizier, Bürger...*, Bd. 4 (1992), s. 391.

²⁰ P. Szafran, *Katalog aukcyjny...*, s. 93.

²¹ Z.L. Pszczółkowska, *Biblia św. Brygidy*, „Libri Gedanenses” t. 21 (2003), s. 13–18.

IX. JOHANN ERNST SCHMIEDEN (1626–1707)

Syn burmistrza gdańskiego Nathanaela (1601–1663). W 1641 roku został zapisany do gdańskiego Gimnazjum Akademickiego. W 1644 zapisał się na uniwersytet w Królewcu, następnie studiował w Utrechcie i Lejdzie (1646) oraz w Wittenberdze (1652) i Strasburgu (1656). Po powrocie do Gdańska rozpoczął pełnienie służby we władzach miasta od funkcji przedstawiciela Trzeciego Ordynku z Kwartалу Kogi, następnie był ławnikiem (1661), rajcą (1677), sędzią (1678) i burmistrzem (1692). W latach 1689–1705 burgrabia królewski. Dzięki swoim zdolnościom dyplomatycznym odegrał wielką rolę w uśmierzaniu zatargów religijnych w Gdańsku. Powierzano mu także misje zagraniczne, m.in. posłował do elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma w sprawie zwolnienia uwięzionego pastora Ägidiusa Straucha. W latach 1681–1692 pełnił funkcję protobibliotekarza – opiekuna Biblioteki Rady Miasta. Pozyskał dla ksiąźnicy szereg darowizn oraz stałych legatów na zakup książek. Za jego sprawą miejskie drukarnie miały obowiązek przekazywać egzemplarz obowiązkowy do Biblioteki, której ofiarował swój księgozbiór w 1704 roku²². Za zasługi dla Rzeczypospolitej rodzina Schmiedenów otrzymała w 1658 roku indygenat polski. Pieczętowali się herbem: na tle obfitych labrów z akantu dwupolowa tarcza herbowa. W polu górnym klucz skrzyżowany ze strzałą oraz sześcioramienną gwiazdą, w polu dolnym dwa klucze skrzyżowane i trzy gwiazdy. Nad tarczą hełm otwarty, w klejnocie dwa skrzydła i stojący ptak.

1. *Biblia, das ist die gantze Heilige Schrift*, Leipzig 1694

Oprawa: deska obciążnięta brązową skórą ciejącą, w środku tłoczony złotem herb rodowy, na zewnętrznym brzegu dwie metalowe zapinki o motywie roślinnym, grzbiet gładki z pięcioma zwiężzami, brzegi kart złożone i puncowane. W obramowaniu z prostej linii wykonanej strychulcem, pośrodku zwierciadła okładziny tarcza z herbem Schmiedenów, nad nią korona szlachecka, u dołu dwie skrzyżowane gałązki palmowe przewiązane wstążką (il. 9).

Wymiary superekslibrisu: 75 × 57 mm

Sygn. Bibl. Mar. f. 314

X. FRIEDRICH GOTTLIEB ENGELCKE (1658–1716)

Był synem rajcy Benjamina (1610–1680) oraz bratankiem rajcy i protobibliotekarza Adriana (1605–1661). W 1672 roku uczęszczał do gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, następnie studiował na uniwersytetach: w Królewcu (1676), Lipsku (1678) i Tybindze (1679). Po powrocie do Gdańska w 1687 roku został przedstawicielem Trzeciego Ordynku z Kwartалу Kogi, w 1692 ławnikiem, w 1698 rajcą, w 1702 sędzią, w 1707 burmistrzem, a w 1709 roku burgrabią królewskim. Jako rajca pełnił też funk-

²² K. Podlaszewska, *Schmieden Jan Ernest*, [w:] *Słownik Biograficzny...*, t. 4 (1997), s. 163b–164a; J. Zdenka, *Rats- und Gerichtspatriziat...*, Teil 2 (1989), s. 286–287.

cję protobibliotekarza²³. Herb rodziny Engelcków, nadany 1588 roku przez cesarza Rudolfa II, przedstawiał: na tarczy dwudzielnej w górnym polu kruk z pierścieniem w dziobie, w polu dolnym trzy pierścienie połączone ze sobą ogniwami. Nad hełmem w koronie między dwiema trąbami kruk z pierścieniem w dziobie.

Superekslibris Friedricha Gottlieba Engelckego należy uważać za donacyjny, przeznaczony do oznaczania książek przekazanych przez niego do Biblioteki Rady Miasta. Umieszczany był na dolnej okładzinie książki, natomiast na górnej znajdował się ozdobny herb miasta Gdańska. Na wewnętrznej wyklejce był umieszczany napis: „Friedrich Gottlieb Engelcke Bibliothecae intulit A[nn]o ...”, z każdorazową datą przekazania woluminu, począwszy od 1681 roku.

1. Crasso L.,: *Elogii di illustri capitani*, Venezia 1683

Oprawa biały pergamin, karton, tłoczenie złotem; grzbiet płaski bez widocznych zwińców. Na okładzinie dolnej, pośrodku, w wieńcu laurowym herb rodowy, na okładzinie górnej w owalnym obramowaniu z napisem: WAPEN DER KONIGLICHEN STADT DANTZIGK tarcza herbowa Gdańska podtrzymywana przez dwa lwy (il. 10). Na wyklejce napis: „*Friedrich Gottlieb Engelcke Bibliothecae intulit A[nn]o 1700*” i ekslibris CAPELLA. S. BARBARAE [Kaplicy św. Barbary w kościele Mariackim].

Wymiary superekslibrisu: 72 × 58 mm

Sygn. Ma 3236 4°

XI. JOHANN PHILIPP BREYNE (1680–1764)

Doktor medycyny, przyrodnik, był najmłodszym synem kupca i botanika Jacoba (1637–1697). Po ukończeniu gdańskiego Gimnazjum Akademickiego udał się na studia uniwersyteckie do Lejdy, gdzie został immatrykulowany w 1698 roku. Po uzyskaniu stopnia naukowego doktora medycyny (1702), wyjechał do Anglii. W 1703 roku został członkiem Towarzystwa Naukowego w Londynie. W latach 1703–1704 odbywał podróże po Europie. Po powrocie do Gdańska podjął praktykę lekarską, z której z czasem zrezygnował i resztę życia poświęcił studiom przyrodniczym²⁴. Działalność naukowa Breynego obejmowała poza botaniką i medycyną również paleontologię, ornitologię i zoologię. Interesował się fauną i florą minionych epok geologicznych²⁵. Z prac zoologicznych szczególne cenne są trzy rozprawy o czerwcu polskim²⁶. Był bibliofilem i kolekcjonerem numizmatów. Jego księgozbiór został sprzedany na dwóch

²³ Patrizier, *Burger...*, Bd. 1 (1988), s. 151; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat...*, Teil 2 (1989), s. 185.

²⁴ Patrizier, *Burger...*, Bd. 1(1988), s. 96; A. Kurkowa, *Breyne Jan Filip*, [w:] *Słownik Biograficzny...*, t. 1 (1992), s. 163b–164b.

²⁵ Por. J.P. Breyne, *Dissertatio physica de polythalamiiis, nova testaceorum classe, cui quaedam premituntur de methodo testaceain classes et genera distribuendi...*, Gedani 1732.

²⁶ Tenże, *Prace o czerwcu polskim: De cocco polonico opera, 1731–1733–1750*, oprac. Z. Kawecki, H. Wernerówna, tłum. I. Możdżeńska, „Memorabilia Zoologica” t. 20 (1969).

aukcjach księgarskich w 1765 i 1766 roku²⁷. Zaś większość cennych zbiorów Breyna zakupiła rosyjska cesarzowa Katarzyna II. Breynowie posiadali herb rodowy: pole podzielone przez naprzemiennie ułożone trójkąty (po pięć każdego typu) wierzchołkami skierowanymi ku środkowi: pierwszy z trzema krzyżykami w polu, drugi ciemny, hełm otwarty, w klejnocie krzyżyki na tle orlego skrzydła, z dewizą u góry: VIRTUS CORONAT.

1. Breyne A. R.: *Kleine Sammlung Poëtischer Einfälle bei müssigen Stunden verfertigt...* Dantzig 1748

Oprawa: czerwona skóra safianowa, karton, z wąską koronkową bordiurą wzdłuż brzegów okładziny; na okładzinie górnej pośrodku w owalnym obramowaniu, na tle obfitych labrów herb rodowy z dewizą *VIRTUS CORONAT* (il. 11a). Na okładzinie dolnej powtórzona dekoracja, pośrodku, w owalu pod koroną plecionkowy monogram JPB [Johann Philipp Breyne] (il. 11b).

Wymiary superekslibrisu: 50 × 42 mm (górny i dolny)

Sygn. Ms. 534

2. *Memoria Sachsiana. Imperiali naturae curiosorum societati...*, Lipsiae 1675

Oprawa: biały pergamin, karton, grzbiet płaski bez widocznych zwiędów; na górnej okładzinie, pośrodku, w owalu po koronę plecionkowy monogram JPB [Johann Philipp Breyne]; grzbiet płaski bez widocznych zwiędów, z tytułem rękopiśmiennym, umieszczonym w górnej części grzbietu.

Wymiary superekslibrisu: 54 × 47 mm

Sygn. XIX q. 356 c

XII. HEINRICH ZERNECKE (1709–1775)

Syn burmistrza toruńskiego Jacoba Heinricha (1672–1741). Uczęszczał do miejscowego gimnazjum, po wypadkach toruńskich 1724 roku i przeniesieniu rodziny do Gdańska kontynuował naukę w Gimnazjum Akademickim. W latach 1730–1731 studiował prawo na uniwersytecie w Lipsku i w Wittenberdze. Po ukończeniu studiów odbył podróż edukacyjną po środkowych i zachodnich Niemczech oraz Niderlandach. Do Gdańska powrócił w 1733 roku, trzy lata później został wpisany do księgi mieszkańców i objął funkcję przewodniczącego rady kościoła i szpitala św. Zbawiciela oraz przedstawiciela Trzeciego Ordynku, następnie pnąc się po kolejnych szczeblach władz miejskich doszedł do stanowiska burmistrza w 1768 roku²⁸.

²⁷ P. Szafran, *Katalog aukcyjny...*, s. 75.

²⁸ W. Zerneck, *Geschichte der Familie Zerneck, eines Raths- Geschlechts der ehemaligen Freien Städte Danzig und Thorn*, Graudenz 1900; E. Bahr, *Zerneck Heinrich*, [w:] *Altpreussische Biographie...*, Bd. 2 (1967), s. 837b–838a; H. Dzienis, *Ślady rodziny Zerneck w zbiorach Biblioteki Gdańskiej*, „*Libri Gedanenses*” t. 31/32 (2015), s. 26–27.

Herb rodziny Zernecke: na tle labrów z akantu tarcza herbowa z sercem, z którego wyrastają trzy kwiaty. U góry: hełm otwarty, w klejnocie trzy kwiaty i ptak z rozłożonymi skrzydłami.

1. *Heinrich Zernecke unbeständige Reise-Beschreibung 1730–1733*

Oprawa: brązowa skóra cielęca, tłoczenie złotem, cieniutka ramka z motywem roślinnym, w narożnikach różyczki wykonane stemplem, w środku z obfitymi labrami herb rodzinny (il. 12). Taka sama dekoracja na okładzinie dolnej.

Wymiary superekslibrisu: 70 × 61 mm

Sygn. Ms. 855

XIII. JOHANN UPHAGEN (1731–1802)

Pochodził z rodziny holenderskiej osiadłej w Gdańsku. Ojciec jego Peter (zm. 1775) był kupcem-armatorem, zajmował się handlem morskim. Studiował prawo, historię i filozofię od 1751 roku w Getyndze. W 1754 roku wyruszył przez Niemcy, Holandię do Paryża. Po powrocie do Gdańska służył miastu na różnych stanowiskach do 1793 roku, kiedy to złożył godność rajcy na znak protestu przeciwko przyłączeniu Gdańska do Prus. Posiadał podmiejski dwór „Mon Plaisir” we Wrzeszczu. Był też współwłaścicielem wsi Buszkowy, położonej na Wyżynie Gdańskiej²⁹. Opublikował dwa dzieła historyczne.³⁰ Posiadał bibliotekę liczącą około 20 tysięcy tomów. Zapisem testamentowym zobowiązał sukcesorów do zachowania nierozproszonego księgozbioru, który rodzina przekazała jako depozyt do Biblioteki Miejskiej w 1879 roku. Tam książki i rękopisy pochodzące z biblioteki Uphagena zostały wyróżnione sygnaturowo zachowując swoją przynależność proveniencyjną³¹. Uphagen nie używał ekslibrisów ani superekslibrisów, własne książki oznaczał jedynie rękopiśmienną notą proveniencyjną, często z podaną datą zakupu. Jedynie na druku zawierającym wiersze żałobne napisane po śmierci jego ojca Petera znajduje się na okładzinie górnej herb rodowy.

Uphagenowie pieczętowali się herbem: na tle labrów z akantu czteropolowa tarcza herbowa: w polu 1 trzy infuły, w polu 2 pies stojący na tylnych łapach, w polu 3 w górnej części jasny pas z trzema gwiazdami, w polu 4 trzy gwiazdy. W klejnocie łabędź z podkową w dziobie.

²⁹ *Patrizier, Burger...*, Bd. 1 (1988), s. 472; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat...*, Teil 2 (1989), s. 313; J. Trzoska, *Uphagen Jan*, [w:] *Słownik Biograficzny...*, t. 4 (1997), s. 398a–399a.

³⁰ J. Uphagen, *Ehrenretun der älter polnischen Geschichtsschreiber gegen neulich im Drucke erschienen Gründliche Nachricht von der Herzogen von Pommer Danziger Linie*, [bm.] 1774; tenże: *Parerga historica*, [Gdańsk] 1782.

³¹ E. Lichnerowicz, *Bogaty księgozbiór mieszczański na przykładzie biblioteki Jana Uphagena*, referat wygłoszony na konferencji: *Biblioteka w czasie – czas w bibliotece*, Biblioteka Główna UMCS w Lublinie, 25–26 września 2014 roku (maszynopis w Pracowni Rękopisów PAN Biblioteki Gdańskiej). Por. St. Wojnarowicz, *Sprawozdanie z ogólnopolskiej konferencji naukowej „Biblioteka w czasie – czas w bibliotece (Lublin, 25–26 września 2014 roku)”*, „Folia Bibliologica” vol. 57 (2015), s. 147.

1. Schmiedt A.: *Trauer-Rede bey der Beerdigung des... Herrn Peter Uphagen*, Danzig 1775

Oprawa: czarny papier, na okładzinie górnej złożony superekslibris herbowy (il. 13).

Wymiary superekslibrisu: 98 × 80 mm

Sygn. Oc 11048 2°

W powyższym wykazie pominięto przykłady heraldycznych superekslibrisów, których nie udało się przypisać do konkretnych przedstawicieli danej gdańskiej rodziny. Trudności z ustaleniem dokładnego pochodzenia takich woluminów wynikają przede wszystkim z braku dodatkowych znaków proveniencyjnych, umożliwiających identyfikację właściciela pochodzącego z często bardzo rozgałęzionej rodziny i przypisanie do konkretnego księgozbioru. Ponadto przechodzenie bibliotek po śmierci pierwszego właściciela na spadkobierców dodatkowo utrudnia identyfikację. Zdecydowanie komplikowała to zadanie również powtarzalność imion w kolejnych pokoleniach w obrębie jednej rodziny.

BIBLIOGRAFIA

Index librorum, qui ex donatione munificentia et liberalitate philomusorum Bibliothecae Magnifici et Amplissimi Senatus Gedanensis inserti sunt (PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Cat. Bibl. 1).

E. Lichnerowicz, *Bogaty księgozbiór mieszczkański na przykładzie biblioteki Jana Uphagena*, referat wygłoszony na konferencji: *Biblioteka w czasie – czas w bibliotece*, Biblioteka Główna UMCS w Lublinie, 25–26 września 2014 roku (PAN Biblioteka Gdańska, Pracownia Rękopisów).

Bahr E., *Zernecke Heinrich*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, hrsg. v. Ch. Krollmann, fortg. v. K. Forstreuter, F. Gause, Marburg 1967, s. 837b–838a.

Bibliotheca Senatus Gedanensis 1596–1996. Dzieje i zbiory, red. M. Babnis, Z. Nowak, Gdańsk 1998.

Breyne J. P., *Dissertatio physica de polythalamis, nova testaceorum classe, cui quaedam premituntur de methodo testaceain classes et genera distribuendi...*, Gedani 1732.

Breyne J. P., *Prace o czerwcu polskim: De cocco polonico opera, 1731–1733–1750*, oprac. Z. Kawecki, H. Wernerówna, tłum. I. Możdżeńska, „Memorabilia Zoologica” t. 20 (1969).

Cieślak E., *Schröder Eliaszk Konstany*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 176b–177b.

Cieślak E., *Strauch Idzi*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 281a–282b.

Deisch M., *Wappen*, Danzig 1766.

Dzienis H., *Schachmann Bartłomiej*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 150b–151b.

Dzienis H., *Ślady rodziny Zernecke w zbiorach Biblioteki Gdańskiej*, „Libri Gedanenses” t. 31/32 (2015), s. 23–47.

Gizowski M., *Herby patrycjatu gdańskiego*, Gdańsk 2000.

Kronika Biblioteki Gdańskiej 1596–2016, red. A. Baliński, A. Frąckowska, M. Otto, Gdańsk 2017.

Krzemiński J. M., *Gdańsk biblioteką sławną*, „Libri Gedanenses” t. 10 (1975–1992), s. 9–15.

Książkowe znaki własnościowe XV–XVIII wieku. Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN, Muzeum Zamkowe w Malborku, oprac. H. Dzienis, Malbork 1998.

Kurkowa A., *Breyne Jan Filip*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. St. Gierszewski, t. 1: A–F, Gdańsk 1992, s. 163b–164b.

Lang N., *Wapen-Buch der Obrigkeiten in Dantzic*, Danzig 1694.

- Neymeyer H., *Strauch Ägidius*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, hrsg. v. Ch. Krollmann, fortg. v. K. Forstreuter, F. Gause, Marburg 1967, s. 707a–708b.
- Nowak Z., *Schachmann Bartłomiej*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 35, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 1994, s. 388b–389a.
- Ogier K., *Dziennik podróży do Polski 1635–1636*, tłum. E. Jędrkiewicz, oprac. W. Czapliński, cz. 1–2, Gdańsk 1950–53.
- Ogonowska E., *Oprawy gdańskie XV–XVIII wieku*, „*Libri Gedanenses*” t. 15/16 (1998), s. 177–190.
- Ogonowska E., *Oprawy zabytkowe i artystyczne XIII–XIX wieku w zbiorach Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk – Historic and Artistic Bindings 13th–19th Century in Collection of Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences*, Gdańsk 1993.
- Podlaszewska K., *Książka w środowisku mieszczan gdańskich w XVIII wieku*, „*Libri Gedanenses*” t. 13/14 (1997), s. 93–107.
- Pelczar M. *Biblioteka Gdańska. Zarys dziejów*, „*Nauka Polska*” t. 10 (1962) z. 4, s. 89–106.
- Podlaszewska K., *Schmieden Jan Ernest*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 163b–164a.
- Pszczółkowska Z. L., *Biblia św. Brygidy*, „*Libri Gedanenses*” t. 21 (2004), s. 5–20.
- Pszczółkowska Z. L., *Bodeck Mikołaj*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. St. Gierszewski, t. 1: A–F, Gdańsk 1992, s. 126b–127b.
- Pszczółkowska Z. L., *Speymann Jan*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 247a–248b.
- Ratajczak Z., *Kilka uwag o donatorach Biblioteki Rady Miasta Gdańska*, „*Libri Gedanenses*” t. 4–5 (1973), s. 31–43.
- Reychman K., *Ex-librisy gdańskie*, Warszawa 1929, s. 80–81.
- Salomonowicz St., *Schröder Eliaszkonstanty*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 36, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 7b–9a.
- Schelwig S., *O początkach Biblioteki Gdańskiej: List i rozprawa*, tłum. i kom. Z. L. Pszczółkowska, wstęp Z. Nowak, Gdańsk 1997.
- Szafran P., *Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku*, „*Libri Gedanenses*” t. 1 (1968), s. 55–106.
- Szafran P., *Księgozbiory prywatne w siedemnastowiecznym Gdańsku*, „*Bibliotekarz Gdański*” nr spec. (1975), s. 53–70.
- Trzoska J., *Uphagen Jan*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 398a–399a.
- Uphagen J., *Ehrenretun der älter polnischen Geschichtschreiber gegen neulich im Drucke erschienen Gründliche Nachricht von der Herzogen von Pommer Danziger Linie*, [bm.] 1774.
- Uphagen J., *Parerga historica*, [Gdańsk] 1782.
- Weichbrodt D., *Patrizier, Bürger und Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14.–18. Jahrhundert*, gesammelt v. D. Weichbrodt geb. v. Tiedemann, Bd. 3, Kl.-ausdorf/Schwentine 1990.
- Wojnarowicz St., *Sprawozdanie z ogólnopolskiej konferencji naukowej „Biblioteka w czasie – czas w bibliotece (Lublin, 25–26 września 2014 roku)”*, „*Folia Bibliologica*” vol. 57 (2015), s. 145–151.
- Zdrenka J., *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig, Teil 2: 1526–1792*, Hamburg 1989 (Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V. Nr. 63).
- Zernecke W., *Geschichte der Familie Zernecke, eines Raths- Geschlechts der ehemaligen Freien Städte Danzig und Thorn*, Graudenz 1900.

COAT-OF-ARMS SUPRALIBROS OF GDANSK CITIZENS BETWEEN THE 16TH AND 18TH CENTURIES

The cult of the book in Gdansk manifested itself in the numerous substantial private libraries, marked by the features and qualities of bibliophile facilities, as indicated by the artistic bindings, ex-libris and supralibros of their owners. After their owner's death, many of the book collections of Gdansk bibliophiles were provided to the municipal library, of which the current Gdansk PAN Library is the heir and continuator. The books have historical bindings, represent a variety of styles and epochs, and many different adornment techniques. The majority of Gdansk patrician families and wealthy burghers belonging to the political, cultural, and scientific elite of the city had coats-of-arms granted to them by the Polish, Danish, or Swedish rulers, or Roman-German emperors. From among many volumes kept in the collection of the Gdansk Library and marked with coat-of-arms supralibros, sample prints from the collections of thirteen representatives of Gdansk bibliophiles were selected.

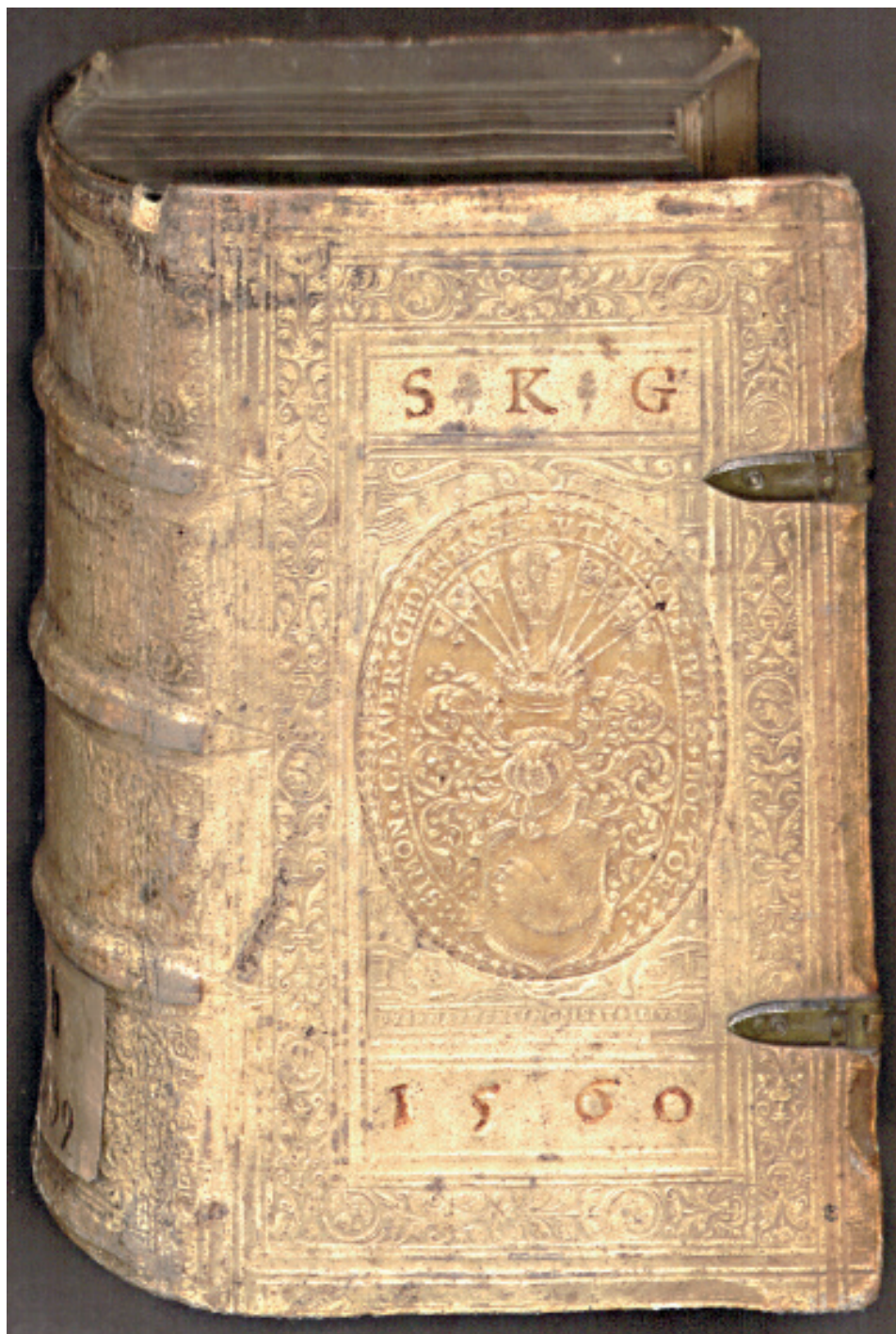
Keywords: Gdansk – burghers' book collections between the 16th and 18th centuries, Gdansk bibliophiles between the 16th and 18th centuries, Gdansk – supralibros between the 16th and 18th centuries, Gdansk – heraldry

DIE HERALDISCHEN SUPEREXLIBRIS DER DANZIGER VOM 16. BIS 18. JAHRHUNDERT

Der Bücherkult kam in den vielen und reichen Privatbibliotheken zum Ausdruck, die sich durch die bibliophilen Merkmale und Eigenschaften auszeichneten. Davon zeugten die Kunststeinbände, Exlibris und Superexlibris der Bucheigentümer. Viele von diesen zu den Danziger Bibliophilen gehörigen Büchersammlungen gelangten nach dem Tod ihrer Besitzer zur Stadtbibliothek. Als ihre Erbin und bis heute ihre Tätigkeit weiterführende Bibliothek gilt PAN Biblioteka Gdańska. Die aus den alten Büchersammlungen stammenden Exemplare enthielten historische Einbände, die die unterschiedlichen Stile, Zeitepochen und Techniken ihrer Verzierung vertreten. Die Mehrheit der aus Danzig stammenden Patrizierfamilien und des vermögenden Bürgertums, die zur politischen, kulturellen und wissenschaftlichen Stadtelite gehörten, legitimierten sich mit den von den polnischen, dänischen, schwedischen Herrschern oder von den römischen Kaisern verliehenen Wappen. Aus den vielen in den Bücherbeständen in der Biblioteka Gdańska befindlichen Bänden, die ein Superexlibris besitzen, werden die Beispiexemplare ausgewählt, die aus den Büchersammlungen der dreizehn Vertreter der aus Danzig stammenden Buchliebhaber kommen.

Schlüsselwörter: Danzig – bürgerliche Büchersammlungen vom 16. bis 18. Jahrhundert, aus Danzig stammenden Bücherliebhaber vom 16. bis 18. Jahrhundert, Danzig – Superexlibris vom 16. bis 18. Jahrhundert, Wappenkunde

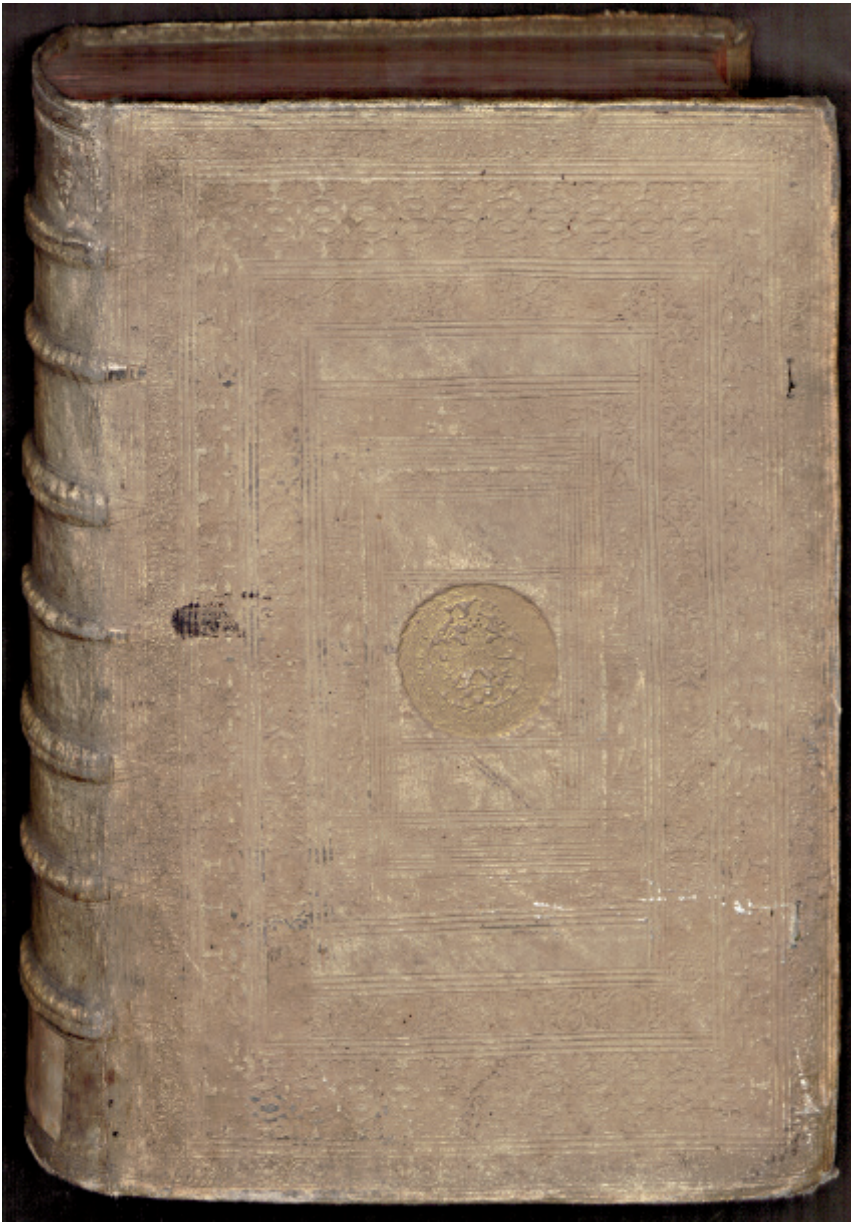

1. Superekslibris Simona Clüvera (Klüvera) (zm. 1599)
(PAN Biblioteka Gdańska)

2. Supereklibris Konstantina Ferbera II (1550–1623)
(PAN Biblioteka Gdańska)

3. Superekslibris Bartholmäusa Schachmanna (1559–1614)
(PAN Biblioteka Gdańska)

4. Superekslibris Johanna Speymanna (1563–1625)
(PAN Biblioteka Gdańska)

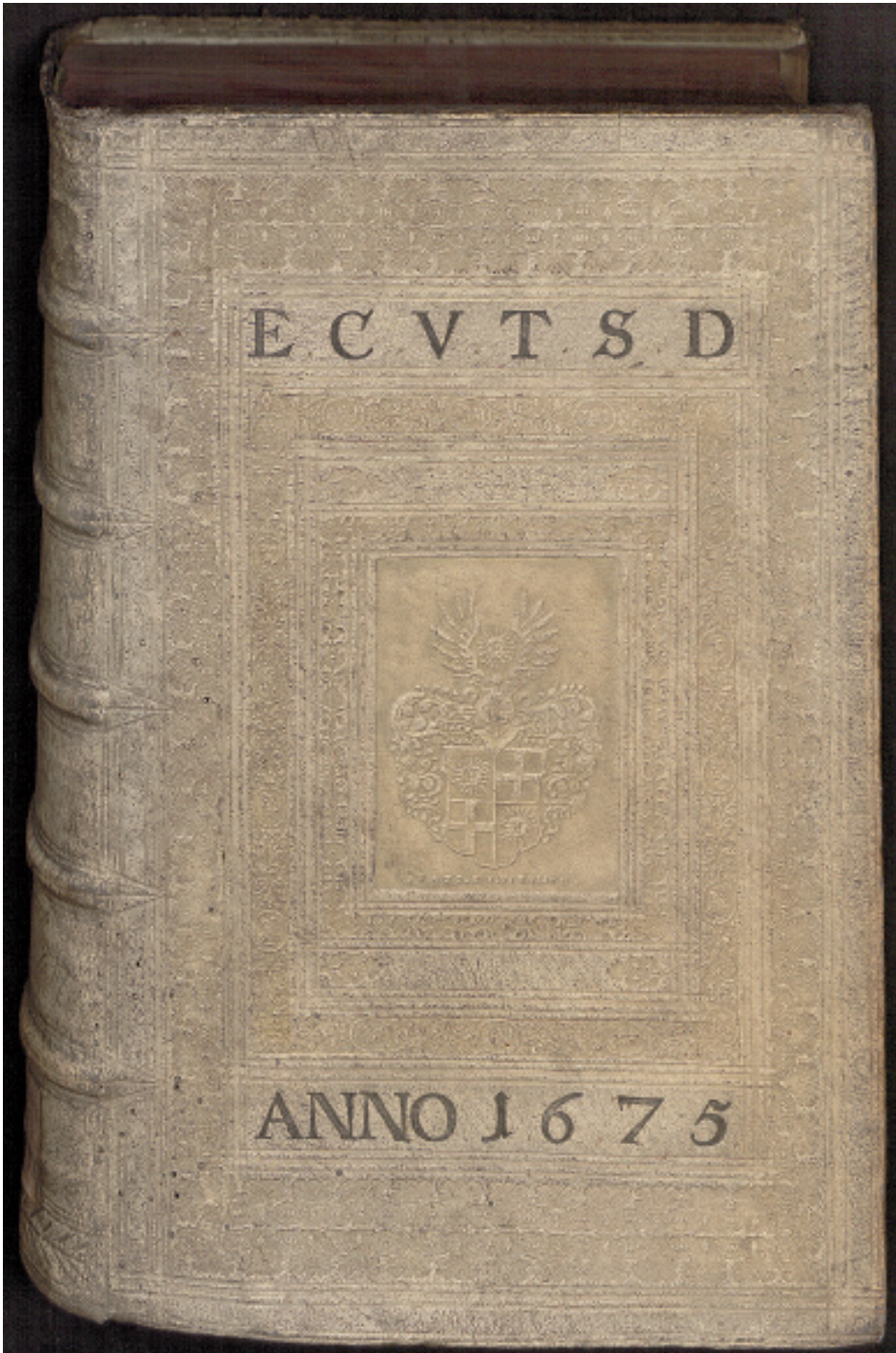

5. Superekslibris Eggerta von Kempena (1571–1636)
(PAN Biblioteka Gdańska)

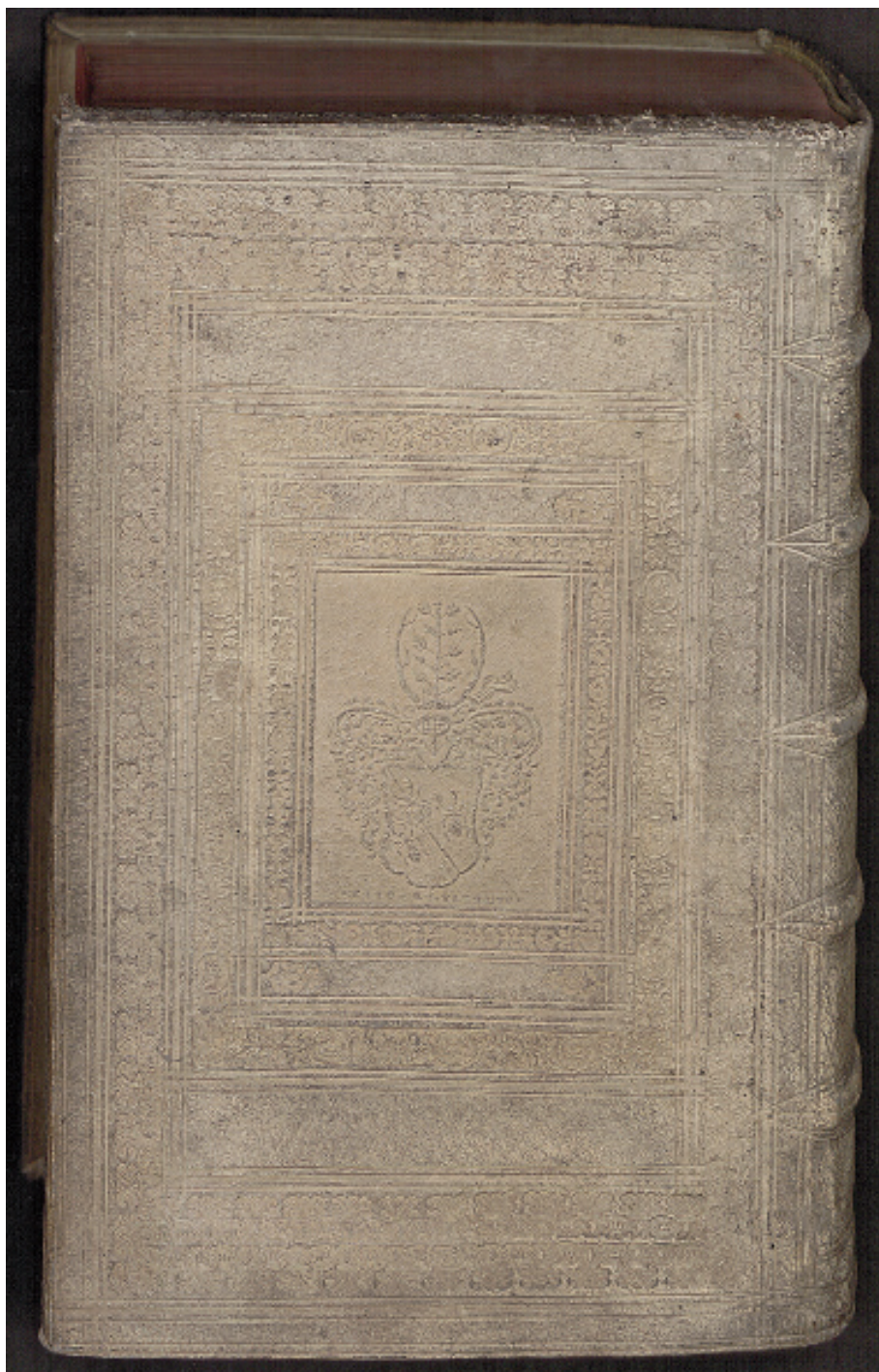

6. Superekslibris Nicolausa von Bodecka (1611–1676)
(PAN Biblioteka Gdańska)

7a. Superekslibris Eliasa Konstantina Schrödera von Trewen (1625–1680)
(PAN Biblioteka Gdańska)

7b. Superekslibris Eliasa Konstantina Schrödera von Trewen (1625–1680)
(PAN Biblioteka Gdańska)

8. Superekslibris Ägidiusa Straucha (1632–1682)
(PAN Biblioteka Gdańska)

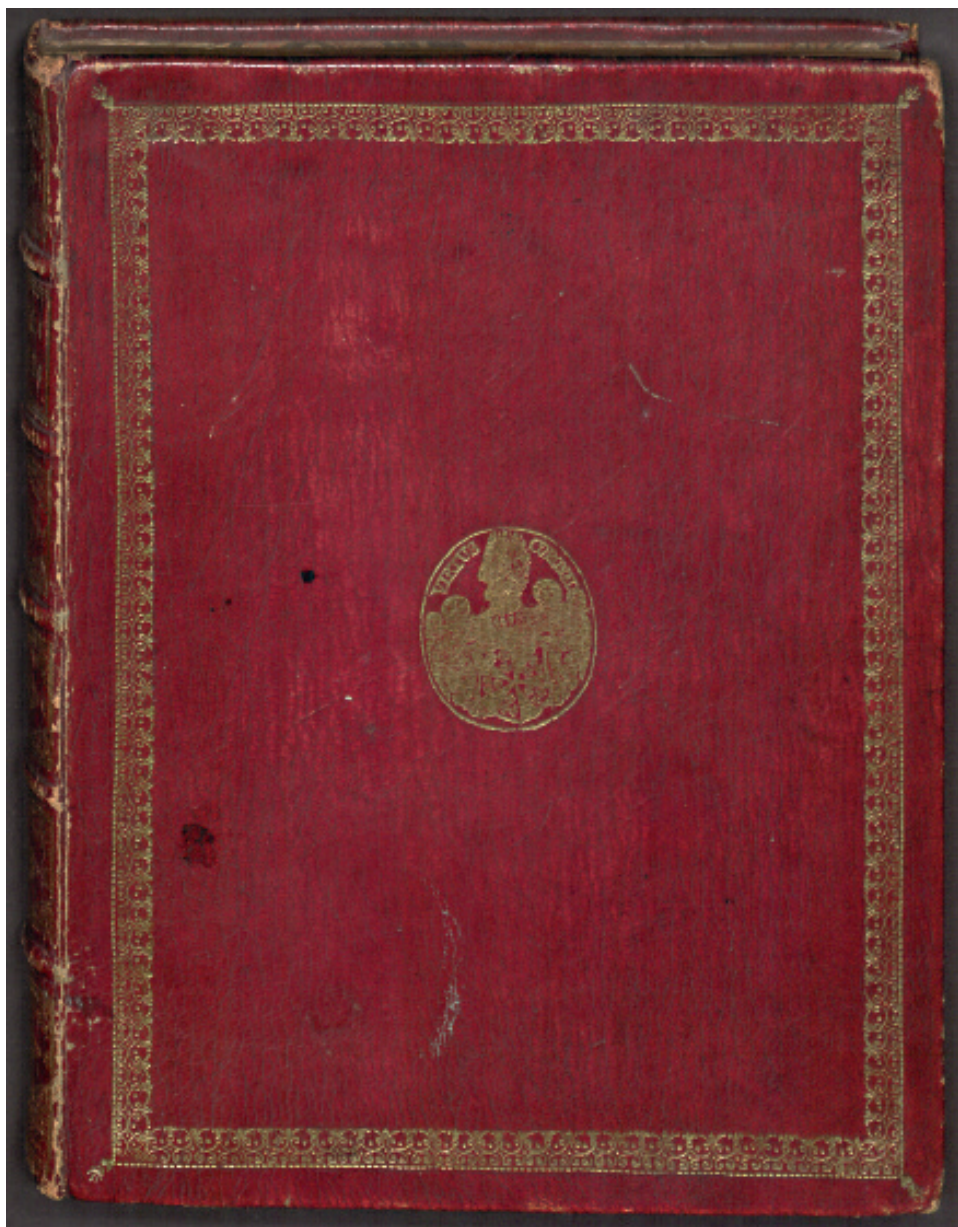

9. Superekslibris Johanna Ernsta Schmiedena (1626–1707)
(PAN Biblioteka Gdańska)

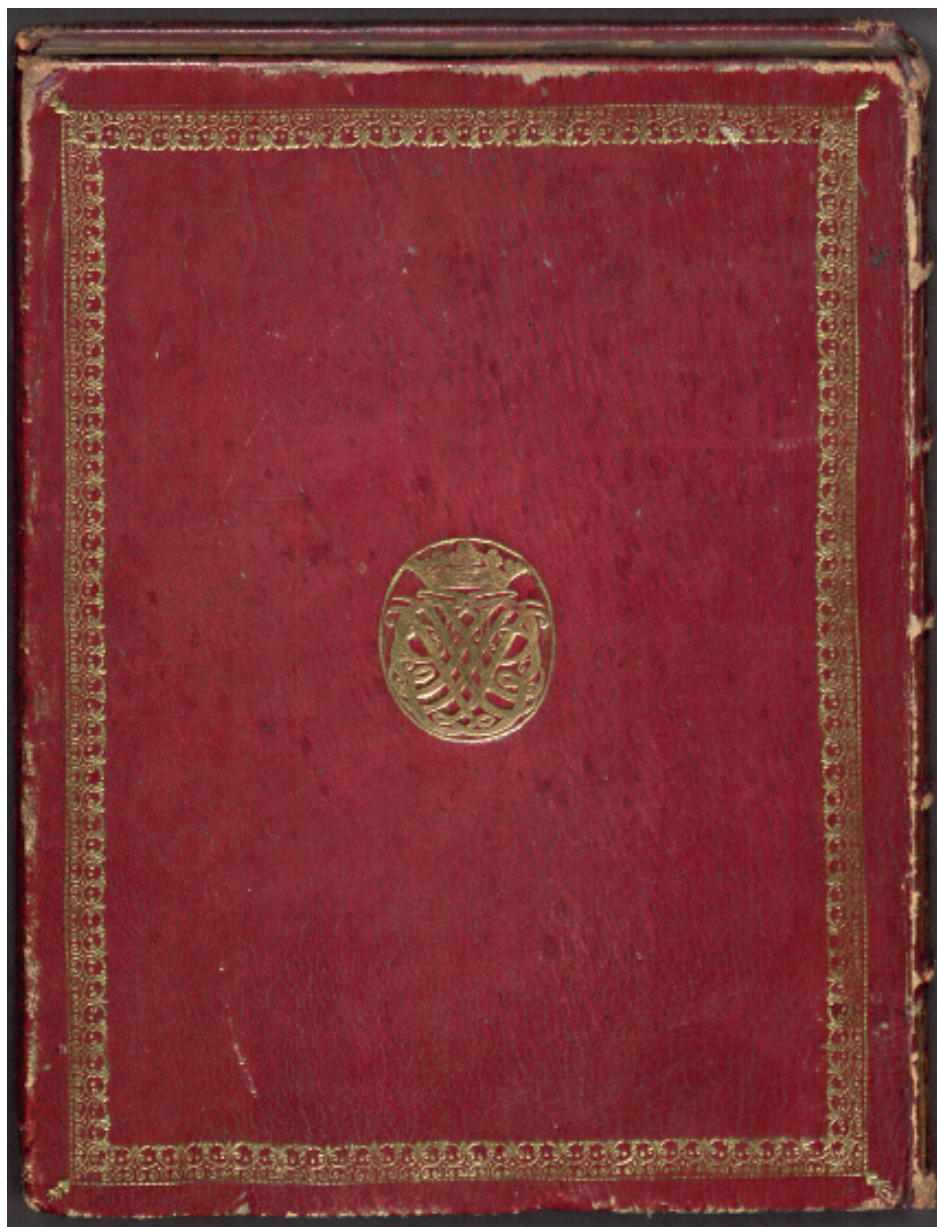

10. Superekslibris Friedricha Gottlieba Engelckego (1655–1716)
(PAN Biblioteka Gdańska)

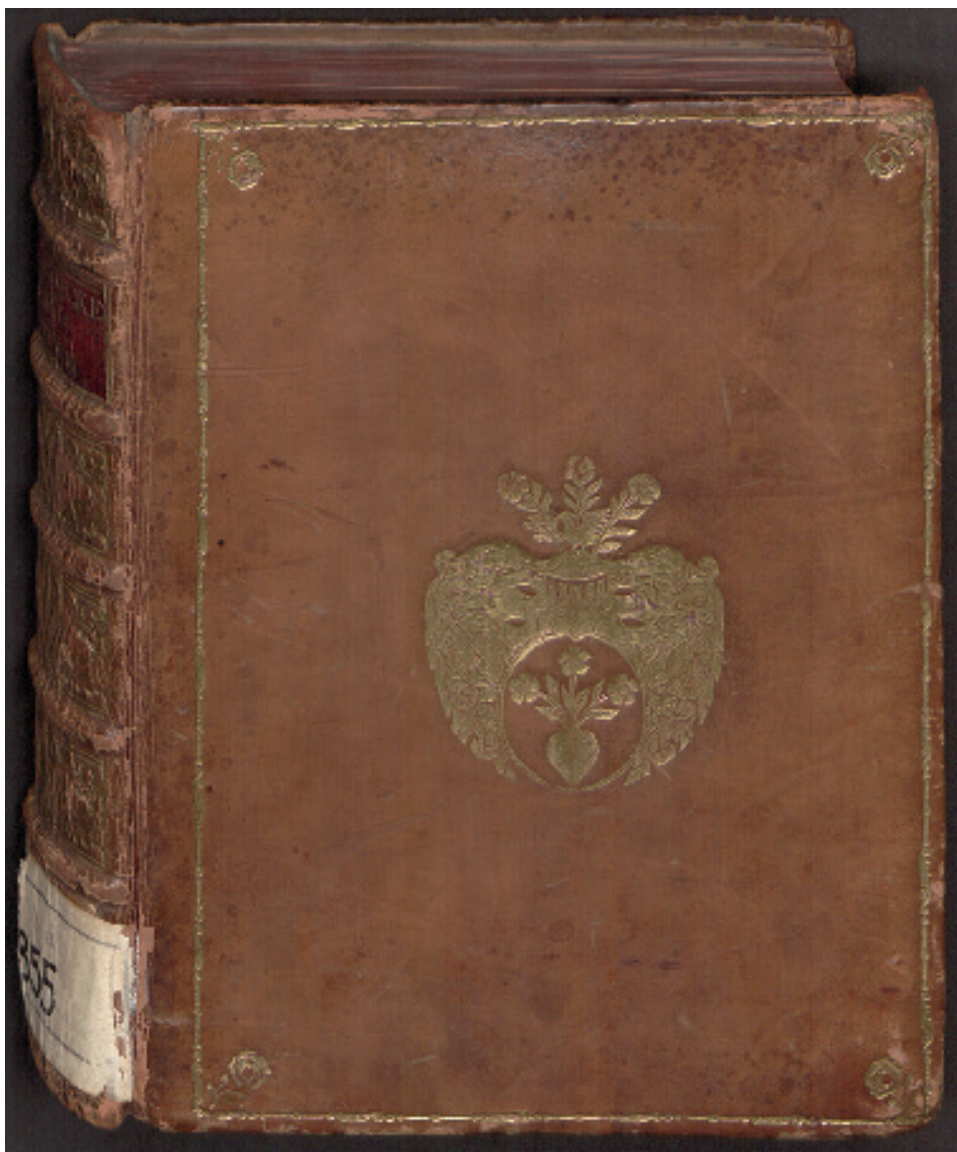

11a. Superekslibris Johanna Philippa Breynego (1680–1764)
(PAN Biblioteka Gdańska)

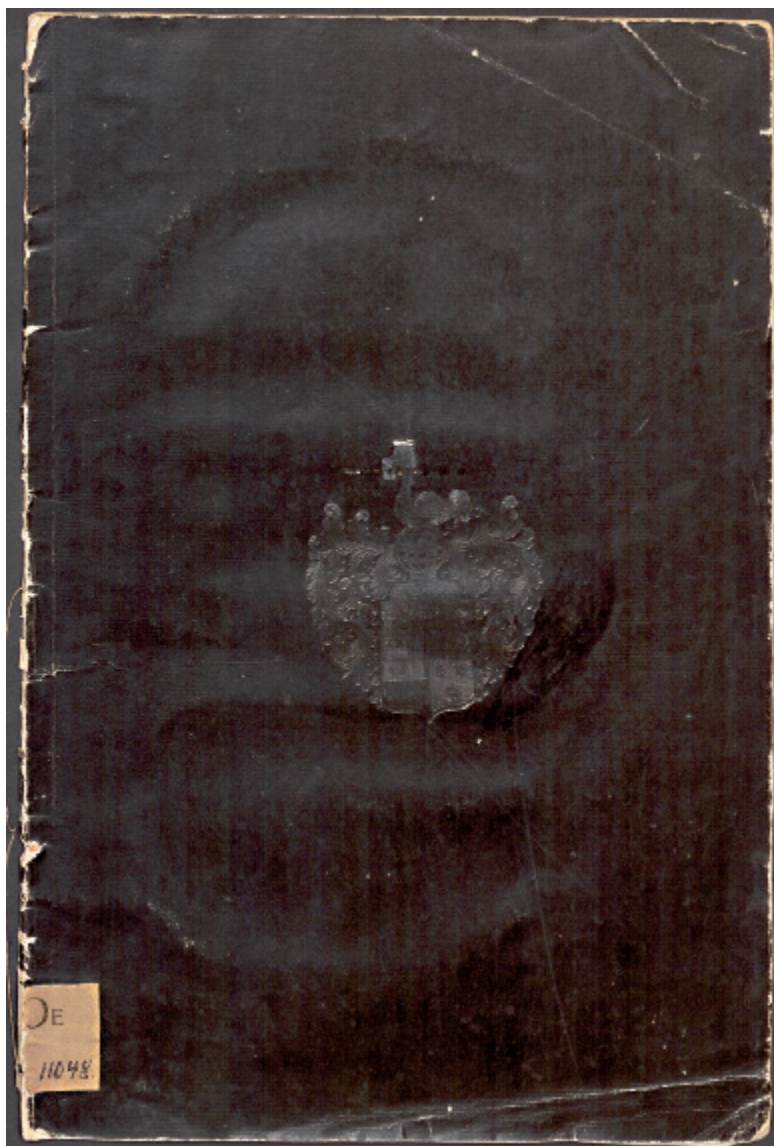

11b. Supereklibris Johanna Philippa Breynego (1680–1764)
(PAN Biblioteka Gdańska)

12. Superekslibris Heinricha Zerneckego (1709–1775)
(PAN Biblioteka Gdańska)

13. Superekslibris Johanna Uphagena (1731–1802)
(PAN Biblioteka Gdańska)